

УДК 338.431.8

Л. А. Мельник,

к. е. н., доцент

О. С. Карасьова,

аспірант, Дніпропетровський державний аграрний університет

СТРУКТУРА АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА В АСПЕКТІ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ЇХ РОЗМІРІВ

Досліджено структуру аграрного виробництва за критеріями організаційно-правових форм господарювання та їх розмірів, визначено перспективи розвитку сектора великотоварних агроформувань.

ВСТУП

Реформування власницько-господарських відносин в аграрному виробництві — пріоритетний напрям його ринкової трансформації. Відповідно істотно змінилася структура аграрного виробництва в аспекті організаційно-правових форм господарювання та їх розмірів. На першому етапі аграрної реформи вважалося за "необхідне формування багатокладної економіки замість існуючої раніше одноукладної, заснованій на монопольній державній власності" [6, с. 7].

Але в цьому положенні допущена неточність. Як відомо, в аспекті власницько-господарських відносин сільське господарство України в радянські часи було єдиною галуззю економіки, в якій функціонували водночас одержавлений і приватний сектори. Перший включав колгоспи і радгоспи. Другий — особливий вид сільських домогосподарств, які офіційно називали "особисті підсобні господарства" (ОПГ). Їх власники-господарі, хоча і використовували державну землю, але самі вирішували питання, які притаманні для суб'єктів натурального і товарного господарств: що, як, скільки і для кого виробляти? Певну частку своєї продукції вони реалізовували на "колгоспному" ринку. Безперечно, держава обмежувала як площу землекористування ОПГ, так і кількість утримання в них худоби, не дозволяла мати у власності певні види техніки тощо. Разом з тим, у сільському господарстві вже на початку аграрної реформи, окрім одержавленого, функціонував приватний сектор, який не потребував докорінної ринкової трансформації. Відповідно аграрна сфера економіки була трьохукладною. З точки зору одержавленості два з них були однотипні, хоча функціонували на різних формах власності (державній і кооперативній).

Зазначимо, що в наукових дослідженнях багатоаспектного питання становлення та розвитку ринково-підприємницької моделі сільського господарства спостерігалася певна нерівномірність. Зокрема, найбільша увага приділялася питанням розвитку сектора ОПГ і формуванню "сімейного фермерства". Практично не досліджувалося питання щодо становлення раціональної структури аграрного виробництва

за критеріями організаційно-правових форм господарств та їх розмірів. Важливо було визначитися і з питанням, який сектор в сільському господарстві має бути пріоритетним. Саме виходячи із викладеного, вважаємо за доцільне дослідження цих питань.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є дослідження структури сільського господарства в контексті організаційно-правових форм аграрних господарств та їх розмірів, визначення перспектив розвитку сектора великотоварних агроформувань.

РЕЗУЛЬТАТИ

На сьогодні в сільському господарстві України офіційно виділяються два великих сектори: 1) господарства населення; 2) сільськогосподарські підприємства. Оскільки термін "господарства населення" не вказує сферу їх функціонування, то вважаємо за доцільне замінити його поняттям "аграрні домогосподарства" (АДГ). У цьому випадку йдеться про домогосподарства, в яких виробляється сільськогосподарська (аграрна) продукція незалежно від того, де воно розміщено: в сільській чи міській місцевості. Найбільша складова АДГ — це сільські домогосподарства (СДГ), а у їх складі особисті селянські господарства.

Отже, АДГ — це усі домогосподарства, що займаються аграрним виробництвом, незалежно від місця їх розташування та розмірів. СДГ — функціонують на території сільських населених пунктів. Ті з них, власникам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням "для ведення особистого селянського господарства", отримали відповідну назву — особисті селянські господарства (ОСГ).

У перехідній до ринку аграрній економіці за показником виробництва валової продукції сільського господарства сектор АДГ із підсобного став провідним. Якщо в 1990 р. його частка за цим показником в Україні становила 30,6%, то в 2008 р. — 54,0% (у 2003 р. — 69,7%). Офіційних даних щодо загальної кількості (за офіційною термінологією) господарств населення немає. В останні роки публікують-

ся дані загальної кількості ОСГ: у 2008 р. — 4666 тис. одиниць (у 2005 р. — 4915 тис.). Середній розмір площі землі СДГ у 2008 р. становив 1,18 га, що на 0,14 га більше (11,3%) у порівнянні з 2004 р. (1,04 га). При цьому половина СДГ мають площу землі до 0,50 га, з них до 0,25—23,4%. Вони практично мало чим відрізняються від ОПГ радянських часів. Відносно ОСГ, то в 2008 р. площа земельної ділянки на одне таке господарство становила 1,41 га [9, с. 59, 173].

Сектор сільськогосподарських підприємств включає низку організаційно-правових форм господарювання. Його структура наведена в табл. 1.

Наведені в табл. 1 дані свідчать, що в секторі сільськогосподарських підприємств найбільш поширеною організаційно-правовою формою аграрного виробництва, як і у всіх країнах з ринковою економікою, є фермерські господарства. Так, у 2007 р. в США частка сімейних ферм становила 86,5% [12].

Місце і економічна вагомість кожного із зазначених вище секторів аграрної економіки визначає залежить не від кількості господарюючих суб'єктів, а від питомої ваги у загальній площі сільськогосподарських угідь і сукупному обсязі виробленої валової продукції (табл. 2).

Наведені в табл. 2 дані дають підстави сформулювати такий висновок. У секторі господарств населення виробляється більше половини валової продукції сільського господарства і за цим показником він є провідним. У ньому використовується менше половини сільськогосподарських угідь. Тобто господарства населення більш продуктивно використовують земельний ресурс. Про це свідчить і показник виробництва валової продукції сільського господарства в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. У 2008 р. у всіх категоріях аграрних господарств він становив 277,6 тис.грн., в господарствах населення — 360,1 тис.грн., в сільськогосподарських підприємствах — 227,7 тис.грн. (в перших у 1,6 рази більше). У складі сільськогосподарських підприємств цей показник становив в фермерських господарствах (ФГ) 136,8 тис.грн. (в 2,6 рази менше, ніж в господарствах населення). Цим значною мірою пояснюється незначна їх ча-

Таблиця 1. Кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві

Організаційно-правові форми господарювання	2006		2007		2008	
	одиниць	У відсотках до загальної кількості	одиниць	У відсотках до загальної кількості	одиниць	У відсотках до загальної кількості
Усього	57858	100,0	58387	100,0	59059	100,0
Господарські товариства	7545	13,1	7428	12,7	7879	13,3
Приватні підприємства	4112	7,1	4229	7,2	4326	7,3
Виробничі кооперативи	1373	2,4	1262	2,2	1101	1,9
Фермерські господарства	42932	74,2	43475	74,5	43894	74,3
Державні підприємства	371	0,6	360	0,6	354	0,6
Підприємства інших форм господарювання	1525	2,6	1633	2,8	1505	2,6

* Джерело: [9, с. 51].

стка у валовій продукції сільського господарства: у 2008 р. — 5,7% [9, с. 46; 65; 152]. До речі, в США у 2007 р. сімейні ферми з точки зору продуктивного використання землі також поступалися іншим агроформуванням. Їх частка у земельній площі становила 62,3%, а товарній продукції — 50,0% [12].

Отже, у 2008 р. сектор господарств населення переважав сектор сільськогосподарських підприємств за обсягами валової продукції, а відповідно і часткою у її загальному обсязі, хоча використовував менші земельні площі.

В Україні, як відомо, на належному рівні не вирішена проблема продовольчої безпеки, а її вступ до СОТ, безперечно, посилить конкуренцію усіх суб'єктів сільського господарства на внутрішньому і зовнішньому аграрних ринках. Саме це надає особливої актуальності питанню щодо перспектив удосконалення структури аграрного виробництва в аспекті секторів агроформувань та їх розмірів. На

Таблиця 2. Питома вага аграрних секторів в загальній площі сільськогосподарських угідь і сукупній валовій продукції сільського господарства* у 2008 р.**

Сектори агроформувань	Частка у загальній площі с. г. угідь, %	Частка у сукупній валовій продукції сільського господарства, %
Господарства населення	42,6	54,0
Сільськогосподарські підприємства	57,4	46,0
у т.ч. державні	2,9	1,4
недержавні	54,5	44,6
з них: фермерські господарства	11,8	5,7
Разом	100,0	100,0

* У порівнянних цінах 2005 р.

** Розраховано за даними: [9, с. 46, 65, 152].

сьогодні тут склалися дві альтернативні точки зору. Згідно однієї з них, "важливою є сьогодні увага держави до особистих підсобних господарств — перспективної форми господарювання та ефективного способу розв'язання проблеми зайнятості на селі" [5, с. 2]. "Саме тому, що сімейно-трудова господарства одержали землю у приватну власність, вони й мають перетворитися в головних виробників продуктів харчування..." [3, с. 146]. Особливі надії покладаються на ОСГ. Від них "великою мірою (якщо не найбільше) залежатиме майбутнє українського села як такого" [11, с. 69].

Водночас ряд науковців, зокрема П.Т. Саблук, вважають, що "організаційно-правова структура землекористування, в якій переважає дрібнотоварний сектор, ніколи не стане базовою основою для структурно-інноваційної перебудови вітчизняної аграрної економіки. За 12 років незалежності стратеги аграрної справи повинні були б усвідомити тенденції розвитку світового сільського господарства" [7, с. 8].

Якщо те чи інше економічне питання оцінюється науковцями неоднозначно, то логічно зауважити, що воно є багатоаспектним. У цьому випадку єдності поглядів дослідників можна досягти за умови його системної оцінки. В контексті теми запропонованої статті, на наш погляд, потрібно виділити і зіставити основні аргументи прихильників невеликих за розмірами "сімейно-трудова" аграрних господарств і великотоварних агроструктур, врахувати тенденції розвитку світового сільського господарства і особливості його національної структури.

Прихильники особистих селянських господарств (ОСГ) вважають, що для них "характерні особливості їх розвитку: своєчасність виконання сільськогосподарських робіт, виробництво продукції за досить великим асортиментом, гнучкість, самоокупність і низькі капітальні вкладення" [2, с. 21].

Водночас більшість з вищезазначених переваг ОСГ притаманні усім недержавним агроформуванням ринкового типу. Безперечно, що в них низькі капітальні вкладення. Але, напевне, це не є їх позитивом, оскільки не дозволяє їм функціонувати та розвиватися на інтенсивно-інноваційних засадах. Господарства населення у своїй більшості функціонують на доіндустріальних засадах. Проблематичною є їх "самоокупність" та висока ефективність. Як відомо, остання визначається не тільки обсягами отриманої продукції в розрахунку на одиницю земельної площі, але й продуктивністю праці і витратами виробництва. Як показують вибіркові дослідження, продуктивність праці в АДГ удвічі нижча, ніж у сільськогосподарських підприємствах [8]. За даними результатів загальноукраїнського дослідження "Стан і перспективи розвитку українського села", здійсненого на замовлення Інституту сільського розвитку, яке стосується ОСГ, тільки 32% вважають свої ОСГ прибутковими.

Нерідко вагомим аргументом на користь переваг АДГ є їх економічна "життєстійкість". При цьому наводиться той факт, що у 1990—2008 рр. цей

сектор не зменшив обсягів виробництва. Дійсно, у 2008 р. валова продукція сільського господарства України в секторі АДГ зросла на 25,9% у порівнянні з 1990 р., а в секторі сільськогосподарських підприємств за цей час зменшилася на 52,7%, відповідно частка АДГ у загальних обсягах валової продукції сільського господарства зросла з 30,6% до 54,0%, а сільськогосподарських підприємств зменшилася з 69,4% до 46,0% [9, с. 44; 46].

На наш погляд, головна причина того, що АДГ виявилися більш життєстійкими у період глибокої аграрної кризи, не тільки у високій мотивації ефективного господарювання (це притаманно усім трудовим формам господарювання у будь-якій сфері). У сімейних фермах не менш висока мотивація власника-господаря до сумлінної й творчої праці. Життєстійкість господарств населення, насамперед, зумовлена їх переважно натуральним характером, а також "приреченістю" селян вести АДГ, які для більшості з них стали важливим, а нерідко головним джерелом доходу і основною сферою зайнятості.

У свій час життєстійкість дрібного селянського господарства М. Туган-Барановський пояснював, зокрема, тим, що його економічними перевагами порівняно з великими є те, що перше ведеться заради існування самого виробника, а друге — заради прибутку і ренти. Селянин не перестає вести господарство навіть тоді, коли воно не дає йому нічого, окрім звичайної заробітної плати. В той же час, як би в капіталістичному господарстві доходи покривали лише заробітну плату, то воно не функціонує б зовсім. Окрім того, дрібне селянське господарство значно менше залежить від коливання ринкових цін на сільськогосподарську продукцію порівняно з капіталістичними. Зниження на неї цін розорує останнє і переноситься дрібним хліборобом легко тому, що він значно і навіть більшу частину своєї продукції споживає у власному господарстві [10, с. 186].

Слід зважити і на тій обставині, що господарства населення не відчували на собі негативної дії податкового тиску, не несли соціальних витрат, їх власники набули практичний досвід господарювання ще за радянських часів. Тобто цей сектор не зіштовхнувся з проблемами становлення.

Порівняно висока продуктивність використаня землі пояснюється передусім невеликими розмірами господарств населення і вирощуванням відносно дорогих трудомістких культур. І не випадково за період 1991—2008 рр. спостерігалось істотне зниження продуктивного використання земель в господарствах населення. У порівнянні з 1990 р. в 4,6 рази (в сільськогосподарських підприємствах лише на 13%), що пояснюється низкою причин. Головні з них:

1) зміною структури виробництва і передусім тим, що значно зросла питома вага господарств населення у виробництві тих культур, які для них не є конкурентоспроможними, тобто вони не мають переваг у порівнянні із сільськогосподарськими підприємствами. Наприклад, питома вага зернових і зернобобових культур по Україні зросла із 2,8% у 1990 р. до 21,0% у

2008 р., цукрових буряків відповідно — 0,01% і 12,2%, соняшника — 2,4% і 19,0% [9, с. 75];

2) зростання площ землекористування в секторі господарств населення не супроводжувалося відповідним зростанням їх технічної оснащеності.

Прихильники дрібних сімейно-трудова аграрних господарств абсолютизують чинник приватного господарювання і не розглядають чинник "розміри" господарства (рівень концентрації виробництва). Можна погодитися з тим положенням, що переважно в мануфактурному агровиробництві це відповідає дійсності. Але в міру розвитку НТП і впровадження його досягнень у сільськогосподарське виробництво в низці чинників, що визнають ефективність агроструктур, усе більш провідне місце займає чинник розмірів господарства, відповідна його техніко-технологічна оснащеність, рівень розвитку менеджменту. Зокрема, П.Т. Саблук справедливо зазначає: "...домінуючим чинником, що має вплив на рівні економічної ефективності, залишається обсяг (концентрація) виробництва і в залежності від раціонального використання природно-економічних умов ефективність виробництва зростає до стабільно стійкого стану, що забезпечує довготривале розширене відтворення" [8, с. 31].

В.Я. Амбросов і Т.Г. Маренич у зв'язку з цим наводять такі розрахунки: великотоварні підприємства можуть повною мірою на 100 % використовувати чинники науково-технологічного процесу за всіма напрямками його складових: біологічних, технічних, технологічних, екологічних, економічних, соціальних, інформаційних. Водночас чинники цих складових науково-технічного прогресу в підприємствах середнього розміру можуть бути впроваджені на 40—50%, а в малих — на 15—20%. Ось чому саме великі підприємства повинні бути основою освоєння науково-технічного прогресу на майбутні роки в агропромисловому комплексі [1].

Саме переваги великотоварних агроформувань зумовлюють процес посилення концентрації виробництва (зосередження обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на великих підприємствах). Про це свідчить досвід усіх економічно високорозвинених країн, зокрема США. В табл. 3 наведені дані щодо поділу ферм США за переписами 2002 і 2007 р. на сімейні ферми з обсягами реалізації сільськогосподарської продукції до 250 тис. дол. і великі — 250 тис. дол. і більше.

Із наведених в табл. 3 даних можна зробити такі висновки. По-перше, сектор малих бізнесових ферм в 2007 р. порівняно з 2002 р. майже не змінився за кількістю ферм (зростання на 0,9 %). Водночас його частка у загальній кількості ферм зменшилася на 3,2 в.п. й істотніше у виробництві товарної продукції — на 8,6 в.п. Сектор великих агроструктур за кількістю й питомою вагою у загальній кількості ферм, а також в обсязі товарної продукції зріс (відповідно на 35,9 %; 2,3 в.п. і 8,6 в.п.). У його складі пріоритетне значення має сектор особливо великих агроструктур, який кількісно збільшився за п'ять років на 27,8 тис. (на 94,2 %) і

за питомою вагою у товарній продукції на 17,3 в.п.

Отже, в США сформований і функціонує невеликий за кількістю агроструктур сектор великотоварних сільськогосподарських підприємств, який є пріоритетним щодо обсягів виробництва товарної продукції.

Сектор малого агробізнесу поступово втрачає своє економічне значення. Адже ті 15 % товарної продукції, що припадають на нього, міг би без особливих проблем компенсувати сектор великотоварних ферм, який до того ж має незаперечні економічні переваги. Невеликі за площею ріллі ферми не в змозі ефективно використовувати переваги меліорації, науково обгрунтованих сівозмін, високопродуктивної техніки, інтенсивних технологій, хімічних засобів, тобто найбільш важливих чинників постіндустріалізації й підвищення ефективності аграрного сектора.

Постає питання про те, чим зумовлено збереження в США дрібних, фактично некомерційних ферм з погляду як власників таких ферм, так і державних інтересів. З макроекономічних позицій держава мала б сприяти подальшому розвитку сектора великотоварних агроструктур. Адже він охоплює агроструктури інноваційного типу, які володіють значним оборотним капіталом, тісно зв'язані з наукою і промисловістю, мають прямий доступ до потрібних джерел інформації, постійно націлені на впровадження новітніх видів техніки і технологій. Відповідно в них порівняно з іншими фермами більш висока ефективність господарювання. Дрібні й малі ферми у цьому аспекті не можуть конкурувати з великими агроструктурами. Останні у змозі більш ефективно забезпечити продовольчу безпеку країни.

Але держава надає підтримку таким фермерам насамперед з метою збереження способу життя аграріїв, водночас гальмуючи депопуляцію. Тобто йдеться про соціальний аспект проблеми. США не можуть піти на "ліквідацію" близько 0,5 млн ферм (22,6%), враховуючи необхідність зайнятості їхніх власників, забезпечення їм нових джерел доходу, порушення традиційного сільського укладу тощо. Інакше кажучи, масова ліквідація дрібних ферм (насилно чи через ринкову конкуренцію) стала б особистою трагедією для більшості їхніх власників, здатна стати "соціальним дестабілізатором" у суспільстві.

Саме з цих позицій стає зрозумілою державна політика щодо дрібнобізнесового і малого секторів у аграрній сфері США.

Разом із тим, відносна життєстійкість "мікроферм" і більшості дрібних та малих пояснюється не тільки державною їх підтримкою. По-перше, для багатьох власників ферм зайнятість поза нею стає основною, частка доходів від неї сягає 50—60 % від їх загальної суми. Ферма разом із землею фактично слугує, насамперед, місцем проживання для власників дрібних ферм. Деякі з них передаються в оренду іншим агроструктурам або міським жителям для літнього відпочинку. По-друге, власники багатьох ферм водночас є власниками оброблюваних земель. Останніми десятиліттями зросла кількість власників дрібних ферм,

Таблиця 3. Кількість дрібних і великих ферм США, їхня питома вага у загальній кількості й виробництві товарної продукції*

Сектори фермерських господарств	Кількість ферм (тис. од.)		Питома вага, %			
			У загальній кількості ферм		У виробництві товарної продукції	
	2002	2007	2002	2007	2002	2007
Дрібні ферми до 250 тис. дол.	1969,2	1987,7	93,4	90,2	24,0	15,4
у тому числі 100—249,9 тис. дол.	162,8	149,0	7,6	6,8	12,6	7,9
Великі агроструктури 250 тис. дол. і більше	159,8	217,1	7,5	9,8	76,0	84,6
у тому числі 1 млн дол. і більше	29,5	57,3	1,4	2,6	46,8	58,7

* Розраховано за даними: [4; 12].

котрі здають землю в оренду великим агроструктурам, отримуючи оренду плати [4].

ВИСНОВКИ

Сучасній аграрній сфері економіки України притаманно розмаїття як з токи зору форм господарювання, так і їх розмірів. І в цьому контексті вона аналогічна тим, які функціонують у країнах з високорозвиненою економікою. Особливість вітчизняного сільського господарства у тому, що в ньому сформований, функціонує, але не отримав належного розвитку сектор великотоварних агроструктур інноваційного типу. Більше половини продукції сільського господарства виробляється в секторі дрібних господарств населення, з низьким рівнем товарності продукції і низькою технічною оснащеністю. Віддаючи належне малому й середньому агробізнесу, зазначимо, що з розвитком продуктивних сил у сільському господарстві, особливо в епоху НТР, продуктивність й ефективність аграрних підприємств усе більше визначаються двома, до речі, взаємопов'язаними пріоритетними чинниками: 1) рівнем розвитку техніко-людської системи; 2) розмірами господарства, насамперед за показником площі використання сільськогосподарських угідь і обсягами виробленої продукції. Відповідно усе більшого економічного значення набуває невеликий за кількістю господарських одиниць сектор великих агроформувань, в якому виробляється більша частка товарної продукції. Незалежно від організаційно-правової форми великотоварні агроформування мають незаперечні переваги у використанні техніки, технології, землі і робочої сили. І не випадково в економічно високорозвинених країнах, зокрема США, вже сформований й функціонує пріоритетний за виробництвом товарної продукції сільського господарства сектор великотоварних агроструктур.

А тому, враховуючи світові тенденції в розвитку сільського господарства і, насамперед, посилення в ньому концентрації виробництва, а також вступ України до СОТ, необхідність розбудови постіндустріальної економіки сільського господарства і на цих засадах забезпечення на високому рівні продовольчої безпеки країни, нагальною потребою є підвищення ролі сектора великотоварних агроформувань інноваційного типу. Відповідно до їх розвитку, а також

зростання доходів селян з інших джерел (окрім сільських домогосподарств), сектор господарств населення буде втрачати своє сучасне соціально-економічне значення. Про це свідчить той факт, що, починаючи з 2000 р., частка сектора господарств населення поступово зменшується у загальному виробництві валової продукції сільського господарства (у 2000 р. вона становила 66,0%, а в 2008 р. — 54,0%).

Література:

1. Амбросов В.Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 15—18.
2. Коваль Н.В. Перспективи розвитку особистих селянських господарств / Н.В. Коваль // Економіка АПК. — 2007. — № 9. — С. 21—24.
3. Куліш М.Ю. Проблеми розвитку особистих селянських господарств / М.Ю. Куліш // Економіка АПК. — 2004. — № 7. — С. 144—146.
4. Макаренко П.М. Структура ферм США за видами і ринковою вартістю реалізованої продукції / П.М. Макаренко, Л.Ю. Мельник // Економіка АПК. — 2009. — № 6. — С. 149—155.
5. Особисті підсобні господарства України. — Київ: Міністерство аграрної політики України, українська освітня програма ринкових реформ, 2001. — 40 с.
6. Саблук П.Т. Підвищення ролі аграрної економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2001. — № 3. — С. 3—10.
7. Саблук П.Т. Структурно-інноваційні зрушення в аграрному секторі України як фактор його соціально-економічного зростання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2004. — № 6. — С. 3—8.
8. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення доходності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
9. Статистичний збірник "Сільське господарство України": за 2008 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2009. — 370 с.
10. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний / Туган-Барановський М. — К.: Наук. думка, 1994 — 263 с.
11. Юрчишин В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В. Юрчишин // Економіка України. — 2003. — № 9. — С. 67—72.
12. 2007 Census of Agriculture. United States Summary and State Data. — Vol. 1. Geographic Area Series. Part. 51. — US Department of Agriculture, NASS, 2009.

Стаття надійшла до редакції 18.03.2010 р.